

חלוקה של ספרות הדורות לתקופותיה מעיד הן על הצורך בסיכום ביקורתי של מורשת העבר בתחום היצירה והן על התפתחות כלי הביקורת העבריים והגעתם לדרגה המאפשרת סיכום כזה. בחינת מאגר הספרות הקדומה אפיינה גם את הנאורות האירופית בחיפושיה אחר מודלים ספרותיים לאימוץ.² ההשכלה העברית הלכה אפוא בעקבות הנאורות ויישמה את מגמתה זאת בתחום המורשת העברית, וכמוה גם אימצה סוגות ספרותיות מספרות הדורות, כפי שהראיתי בחיבור אחר.³ אך נוסף לכך צעדה ההשכלה גם בעקבות סופרים עבריים קודמים שסקרו את מורשת הספרות. אחד מהם היה עזריה מן האדומים (די רוס), שספריו היו ידועים למשכילים. הם אף ציטטו אותו ונסמכו עליו,⁴ ובדפוס המשכילים בברלין יצאה מהדורה חדשה של חיבורו "מאור עינים".⁵

עם התפתחותה של הספרות החדשה בתקופת ההשכלה התקדמה ביקורת הספרות עד שנעשתה מוכנה לעריכת סקירה כוללת של ספרות הדורות ולחלוקתה לתקופות. נעיין באחד הדיונים הראשונים מסוג זה: הערכה ספרותית שכתב סופר עברי מרכזי בשלהי תקופת ההשכלה הגרמנית, בעשור האחרון למאה השמונה-עשרה ובעשור הראשון למאה התשע-עשרה.

אחד הניסיונות הראשונים לכתיבת היסטוריוגרפיה של הלשון העברית נעשה על ידי סופר מרכזי בהשכלה: המדקדק, הפרשן והממשל יהודה ליב בן זאב (1764-1811), שכתב ב"המאסף" וחיבר ספרים רבים, ושפעולתו הספרותית מגשרת ומקשרת במידה מסוימת בין ההשכלה בברלין לבין ההשכלה באוסטריה.

1. בזה בספרם הנודע העוסק בתאוריית הספרות (R. Wellek and A. Warren, *Theory of Literature*, New York 1956, pp. 266-269). על בעיית המינוח של תקופות בספרות ראה R. Wellek, *Concepts of Criticism*, New Haven 1963, pp. 128-131. על התקופות השונות ועל התנועות הספרותיות בעידן הנאורות הגרמנית ראה J. M. Ritchie, *Periods in German Literature*, London 1967, pp. 3-7.
2. על הקלאסיציזם בנאורות ראה P. Gay, *The Enlightenment – an Interpretation: The Rise of Modern Paganism*, New York 1966, p. 39 ff. כמו כן ראה N. Hampson, *The Enlightenment*, London 1990, p. 15 ff. סוטר מבחין בין חיקוי היצירה הקדומה במאה השבע-עשרה ובין הנטייה להדגיש מקוריות ותפיסה לאומית של הספרות במאה השמונה-עשרה (ראה I. Sótér, *The Dilemma of Literary Science*, Budapest 1973, p. 63).
3. סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית: הזיאנר המשכילי ואביזרייהו, ישראל 1999, עמ' 19-21.
4. לדוגמה, משה מנדלסון מזכיר את "אמרי בינה" בספרו "אור לתיבה" (ברלין תקמ"ג, עמ' 24), ובן זאב מזכיר את "ספר מאור עינים" ב"אוצר השרשים" (א, עמ' 15).
5. סטאנוב הוציא מהדורה של "ספר מאור עינים" לעזריה מן האדומים (ברלין תקנ"ד). ראה גם עזריה מן האדומים (די רוס), ספר מאור עינים, א, אמרי בינה, ירושלים תשי"ל (צילום מהדורת דוד קסל משנת 1866).

משה פלאי

"קיום הלשון בקיום אומתה" פריודיזציה בתפיסת השפה והספרות של סופר ההשכלה יהודה ליב בן זאב

המשכילים העבריים הראשונים בגרמניה במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה ריכזו את מאמציהם בהחיית הלשון העברית ובחידוש הספרות העברית. בד בבד עם מפעלם הלשוני-הבלשני של משכילים כנפתלי הירץ ויזל, יצחק סטאנוב, חיים קסליו, יהודה ליב בן זאב ורבים אחרים ערכו כמה מן המשכילים הערכה מחודשת של ספרות הדורות בהתבסס על השקפותיהם בתחום הלשון העברית וספרותה. התפיסה הלשונית של המשכילים הייתה מיוסדת על טהרת לשון המקרא ועל הדרישה להשתמש בה לצורכי הכתיבה היוצרת. תפיסה זו הכתיבה את עמדתם לגבי המורשת הספרותית על מדף הספרים העברי והציבה בחנים מיוחדים שלפיהם נשפטה בתקופת ההשכלה יצירת הדורות ונקבעה מידת התקבלותה.

מתוך שאיפתם להציע ספרות עברית חדשה – מחודשת או מקורית – העושה שימוש בלשון המקרא ב"טהרתה", פיתחו ראשוני ההוגים של ספרות ההשכלה תאוריות לשוניות וספרותיות, ובעקבותיהן התחילו לבחון את ספרות הדורות וניסו לקבוע בה תקופות ואסכולות על סמך השקפותיהם הספרותיות. בתוך כך עשו כמה מהם ניסיונות לערוך פריודיזציה של הלשון העברית וספרותה והביעו את עמדתם לגבי סוגות ספרותיות ביצירה העברית לדורותיה.

יחסם כלפי תקופה זו או אחרת ומידת התקבלותם של סוגות ספרותיות, של סגנונות ספרותיים ושל מגמות ספרותיות במורשת הספרות העברית עשויים להעיד על האופן שבו תפסו ראשוני המשכילים את מהות היצירה הספרותית ועל תדמיתם בעיני עצמם כיוצרים ספרות חדשה. כמו כן ניתן ללמוד מכך על תורות הספרות והלשון שניסו לאמץ ועל ניסיונם לקביעת מקומם שלהם בשלשלת ההיסטורית של היצירה העברית.

בכתיבתם של המשכילים נמצא הן הערות אגב כלליות בהקשרים שונים המתייחסות לנושא זה והן דיונים שיטתיים בפריודיזציה של הספרות העברית לדורותיה, של השפה העברית ושל ההיסטוריה היהודית.¹ עצם הניסיון לערוך

1. שאלת הפריודיזציה כתיבת היסטוריה ספרותית של תקופות ואף קביעת מינוח לתקופות – הנה נושא השני במחלוקת והעומד לדין בביקורת הריקורת. וילק וורן דוים

המקבילים לילדות, לנערות ולבגרות,⁹ ואילו הרדר דן בספרו, העוסק בפילוסופיה של תולדות האנושות, בעלייתן ובירידתן של ציוויליזציות כגון יוון ורומי ובזיקת הישגיהן התרבותיים ללשון.¹⁰ אף ייתכן שבן זאב הושפע מכתביהם של סופרים גרמנים אחרים שדנו בהיסטוריה העתיקה.¹¹

אך עוד קודם להם העלה ויקו (Giambattista Vico, 1668–1744) את הרעיון בספרו "Scienza nuova" (המדע החדש), שמהדורותיו השונות החלו להתפרסם בנפולי בשנות העשרים והשלושים של המאה השמונה-עשרה, וגרסה מאוחרת שלו נדפסה בשנת מותו, 1744. חיבורו זה בלטינית היה ידוע אמנם רק בקרב יחידים, ומן הסופרים הגרמנים הכירו את כתביו גיתה, הרדר והאמאן.¹² בין השאר פיתח ויקו את התאוריה של התנועה המעגלית בהיסטוריה האנושית, החוזרת על עצמה באומות השונות, שראשיתה בצמיחה, בהתפתחות ובבגרות והמשכה בירידה ובהיעלמות. ויקו אף הרחיב את התאוריה וטען שתוקיות זו של ההיסטוריה הנצחית האידיאלית חלה על עמי הגויים, ואילו על העם העברי חלה חוקיות אחרת – של ההיסטוריה הקדושה.¹³

9. ראה G. E. Lessing, *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, Berlin 1785, no. 70, 88 (צילום מן המקור נדפס בתוך ג"א לסינג, חינוך המין האנושי, תרגם י' קליין, ירושלים תשכ"ז).
10. ראה J. G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Herders Werke, 4, ed. T. Matthias, Leipzig and Wien 1869, pp. 244–245, 448.
11. אנתוני גרפטון (Grafton), בהקדמה למחזור האנגלית של "New Science" לוויון, סבור כי סופרים גרמנים מן האסכולה של ההיסטוריונים הגיעו בעצמם לרעיונות דומים בדבר ההתפתחות ההיסטורית (G. Vico, *New Science: Principles of the New Science Concerning the Common Nature of Nations*, trans. D. Marsh, London 1999, pp. xii–xiii).
12. ראה P. Burke, *Vico*, Oxford 1985, pp. 3–4. בורק מדווח כי גיתה לא התרשם במיוחד מדעותיו של ויקו ואילו הרדר והאמאן התרשמו דווקא אך לא הבחינו, לדעתו, בדמיון בין השקפתם לבין השקפתו של ויקו בכמה עניינים. גם אדמס מוסר כי הרדר הכיר את כתביו ויקו (H. P. Adams, *The Life and Writings of Giambattista Vico*, New York 1970, p. 220).
13. ראה T. Goddard Bergin and M. Harold Fisch, *The New Science of Giambattista Vico*, Ithaca 1984, pp. xx, xxi, xxxii; וכן בגוף החיבור, סעיפים 31 (שלוש תקופות עיקריות בהיסטוריה הקדומה), 54 (העברים היו העם הראשון, והם ששמרו בזיכרוןם נאמנה את ההיסטוריה המקודשת), 167–168, 172, 313, 393, 396 (על הדת העברית שנוסדה על ידי האל האמתי ועל חלוקת האומות בעולם הקדום לעברים ולשאר אומות העולם), 1094, 1096 (המעגליות ההיסטורית: גידול, התקדמות, התבגרות, ריקבון והיעלמות). במאה התשע-עשרה עתיד נחמן קרוכמל (רנ"ק) לפתח (בעקבות הגל?) את רעיון המחזוריות בהיסטוריה הישראלית ואת רעיון חידושה הנמשך והולך של האומה היהודית (ראה מורה נבוכי הזמן, ורשה תרנ"ד, שערים ז, ח). על מקורותיו של רנ"ק ראה שמעון רבידוביץ, עיונים במחשבת ישראל, ב, ירושלים 1971, עמ' 240 ואילך. שלמה יהודה

נקודת המוצא של דיונו, שהתחיל בתקניו (1796),⁶ נסמכת על ראיית העברית כלשון הקודש, לשון "שהיא אלהית" – תפיסה שהייתה מקובלת לא רק בין ראשוני המשכילים העבריים אלא גם על כמה מהוגי הנאורות הגרמנית.⁷ על פי הנחה זו סבר כי בעבר הייתה העברית שפה שלמה ומושלמת וסיפקה את כל צרכי דובריה, אולם עתה היא "חסרה וקצרה" ובגדר "לשון מקוטעת". עם זאת חזר בן זאב וטען כמשכילים אחרים כי "חסרונה אינו בעצמה", כלומר המגרעות הקיימות לכאורה בשפה אינן טבועות בה, בטבעה ובמהותה, אלא הן נובעות "מצד מעוט ידיעתנו ממנה". כזולתו בקרב המשכילים תלה בן זאב את הסיבות לכך בראש ובראשונה בגלות שבעטייה מיעטו להשתמש בשפה. העברית חדלה להיות לשון מדוברת, ולומדי ספרותה נאלצו להשתמש בתרגומים. כמשכילים עבריים רבים הוא אימץ את תפיסת ספר הכוזרי שהובאה בפי החבר: "מצא אותה [את הלשון העברית] מה שמצא נושאה, נתדלדלה בדלותם וצרה במיעוטם".⁸ ובן זאב סיכם רעיון זה בלשונו שלו בדרך מכתמית: "כי קיום הלשון בקיום אומתה, תרום בהרומה ותפול בנפילתה" (תלמוד לשון עברי, דף ג, עמ' א).

בן זאב חזר על רעיון זה בשנת תקס"ז (1807), בהקדמה ל"אוצר השרשים", באמרו: "הלשון תחת מסבות מתהפכת כתהפכות מסבות עמה המדבר אותה" (אוצר השרשים, א, עמ' 12). כאן הציע בן זאב תזה מעניינת שלפיה מעמדה וכוחה של הלשון העברית קשורים במעמדו ובעצמתו של העם היהודי. פריחת התרבות קשורה אפוא בפריחה פוליטית וחברתית, וכך בתקופות של שלטון עצמאי פרוחה והתרחבה השפה, והיו "מעשירים אותה במלות מכשירים מליצותיה לכל רעיון. ויופי הלשון ושלמותה ראי[ה] על שלמות אומתה" (תלמוד לשון עברי, דף ג, עמ' ב). חשוב לציין כי בתפיסתו של בן זאב כרוכות השפה והתפתחותה ביצירה הספרותית: בתקופות פריחה אלה "בעלי אסופות סופרים מליצים ומשוררים, מחברים ספרים בכל העניינים האלה" (שם, שם). השפה אינה מנותקת אפוא מספרותה.

העיסוק בפריודיזציה של הלשון בא לבן זאב באופן טבעי כבלשן וכמבקר המקרא. קרוב לוודאי שדעותיו הושפעו באופן כללי מן הדיונים בנושאי הלשון והתרבות בנאורות הגרמנית. לסינג, לדוגמה, דן בשלושת ה"גילים" של העולם,

6. תלמוד לשון עברי, דף ג, עמ' ב – דף ד, עמ' א. הודעה מוקדמת על הופעתו של ספר זה נתפרסמה במדור "בשורת ספרים חדשים" ב"המאסף" ז (תקנ"ז, עמ' שצד).
7. תלמוד לשון עברי, דף ג, עמ' א. על תפיסת השפה בהשכלה ובנאורות הגרמנית (בעיקר: האמאן, הרדר והבלשן אבולנג) ראה פלאי, דור המאספים, עמ' 183–192, וכן עמ' 36.
8. יהודה הלוי, הכוזרי, מהדורת סטאנוב, ברלין תקנ"ה, דף ל, עמ' ב. רבים מן המשכילים נדרשים לדברים אלו שבספר הכוזרי. ראה לדוגמה ח' קסלין, "באר רחובות", המאסף ג (תקמ"ו), עמ' נא. ראה גם פלאי, דור המאספים, עמ' 177–195.

בן זאב מחלק את תולדות הלשון העברית לשש תקופות. התקופה הראשונה, ממעמד הר סיני ומתן תורה עד חורבן בית ראשון וגלות בבל, נחשבת בעיניו לתור הזהב של העברית. העדות לרמתה ולערכה נמצאת בספרותה: "התורה [...] עם שאר כתבי הקדש", ואלה "מעידים עליה, כי היתה שלמה גם בדבור הגדיי וגם בדבור המליצי". הן הפרוזה המקראית ("הספורים ודברי הימים") והן היצירה הפיוטית ("השירינים") והמליצות המשלבים בהם כברכת יעקב ושירת היס והאזינו, ושירת דבורה ונעים זמירות דוד" היו יצירות מעולות ש"אין כמוהם". מסקנתו: מעשה היצירה העברית, שהוא "מלאכת המליצה והשיר", הוא עדות "על שלמות הלשון". ולא זו בלבד אלא שהיצירה הפיוטית והלשון מעידות לדעתו גם על תחומים אחרים, כגון "הרחבת המדעים ומדות המוסר בעם הדובר אותה" (אוצר השרשים, עמ' 12-13). בן זאב אימץ אפוא את תפיסת הנאורות הגרמנית הנזכרת בנוגע לזיקת הלשון לתרבות ואף למוסר, והוסיף עליהם גם את תחומי הידע השונים.

התקופה השנייה נמשכה מגלות בבל עד חורבן בית שני, ובה ירדה הלשון העברית מגדולתה ואת מקומה תפסו הארמית והיוונית (שם, עמ' 13-14). התקופה השלישית, מסוף ימי אנשי כנסת הגדולה עד חתימת התלמוד, נמשכה 600 שנה (שם, עמ' 14-15). בתקופה זו נכתבה ההלכה (המשנה והתלמוד הבבלי) בלשון המובנת לעם, שלא הייתה עברית צרופה אלא תערובת של עברית וארמית (שם, עמ' 14), ואז גם הוכן תרגום המקרא לארמית. דיונו של בן זאב מתמקד בשפה וביצירה, ומשום כך מקומם של המשנה ושל התלמוד בו שולי, ואין מוזכרת בו היצירה המדרשית כלל. עם זאת בן זאב טוען כי גם בתקופה זו לא נפסקה היצירה בעברית וכי היו "יחידי סגלה מליצים ומשוררים דוברי צחות לשון עברית" (שם, עמ' 15) שהמשיכו את שלשלת היצירה בעברית צחה. ההסבר לכך מאשש את תפיסתו בדבר הזיקה בין הרמה התרבותית והידע לבין הלשון: "כי המליצה והשיר אחות למדענים] ולמשכלות, ובמקום] המצא אחת תמצא האחרת", ואכן העם הצטיין "בתורה ובמדע ובמדות המוסר" (שם, עמ' 15).

התקופה הרביעית, מחתימת התלמוד עד גירוש ספרד, נמשכה 800 שנה (שם, עמ' 15-16), ובה עוצב הדקדוק העברי ונקבעה המסורה. מבחינת הלשון הייתה זו אפוא תקופת פריחה, ואילו את היצירה הפיוטית של התקופה מחלק בן זאב לשניים, וחלקו מאפיינת את עמדתם של רבים מן המשכילים. את הפיוטים הוא דוחה, כמשכילים אחרים, כיוון שאין בהם "סגולה מסוגלת מליצה צחה" (שם, עמ' 16). הפואטיקה של הפיוט זרה, לפי תפיסתו, לשירה העברית המקורית: החרוז שמשמשים בו הפייטנים אינו מצוי במליצה העברית והוא לקוח מלשונות אחרות, והפיוטים נגועים במילים זרות. לעומת זאת את הפיוטים שחוברו על ידי הספרדים מקבל בן זאב, משום ש"אלה שיריהם נשגבים ומליצתם צחה. ומן הנודעים] בהם ר' יהודה הלוי, אלחריזי ור"ש בן גבירול וכן עזרא והרמב"ם"

חידושו של ויקו הוא בתפיסה שהחברה האנושית בכל מקום וזמן "חייבת לציית" לחוקיות היסטורית זו. בזאת רואה ישעיה ברלין את אחת מתרומותיו של ויקו, אף כי רעיון המחזוריות בהיסטוריה האנושית הועלה כבר בתקופה העתיקה, ברנסנס וכאמור אף בעידן הנאורות.¹⁴ מקיאוולי, למשל, הציע את תאוריית המחזוריות וההתחדשות בתולדותיהם של עמים וכתות.¹⁵ דיונים אלה ודומים להם עמדו אפוא ברום עולמן של הנאורות ושל ההשכלה, ויש להניח כי היו ידועים לבן זאב.¹⁶

על פי הבחנתו הנזכרת של בן זאב תולדות הלשון כרוכות בתולדות האומה, ועל כן ראוי לדעתו שהעוסק בלשון יחקור את קורות הלשון (אוצר השרשים, א, עמ' 12). בחקר תולדות הלשון "אין לשפוט על תכונת הלשון במה שקדם, כי אם מצד הספרינים] המחוברים בה" (שם, שם), ומובן אפוא כי רק בחינת הספרים שנכתבו בכל אחת מן התקופות תבהיר "לנו ערך הלשון" (שם, עמ' 13). הלשון והספרות כרוכות אפוא זו בזו ומעידות זו על זו, וכפי שנוכחנו במבוא לספרי הקודש של בן זאב, המונח "ספרות" מתייחס לספרות יפה.¹⁷

הפרוט (ש"ר) הטיב לבטא את חידת קיומו של העם היהודי בתקפ"ח בחיבורו "שארית יהודה", שנדפס ב"בכורי העתים" ח (תקפ"ח, עמ' 173): "הידעתם אחי כי קיום אומתנו הנבחרה זה כמה אלפים שנה, הוא אחד מן הדברים אשר יתפלאו וישתוממו עליו כל העמים אשר על פני האדמה, עת יראו לאומים קדמונים כלם אשר נתנו חתימתם בארץ החיים, אשר בבל פרס ומדי ורומי, כלם שלטו על קצות ארץ נושבת בימיהם, ויבנו להם עמודי אבן למוסדי עולם להקים שמש לדור אחרון, וכלם חלפו הלכו למו והיו כלא היו [...] ויהודה עוד רד עם אלהיו ועם קדושו נאמן [על פי הושע יב, א] [...] עיניו חזו קורות כל האומות האלה מראש ועד סוף".

14. ראה I. Berlin, *Three Critics of the Enlightenment*, Princeton 2000, pp. 85-87 (נדפס גם בספרו *Vico and Herder*, New York 1976, pp. 64-66). על תפיסת המחזוריות כלידה, כבגרות וכמוות ועל שש תקופות בהיסטוריה אצל אוגוסטין ראה L. L. Besserman (ed.), *The Challenge of Periodization: Old Paradigms and New Perspectives*, New York 1996, p. 7.
15. ראה N. Machiavelli, *Discourses on Livy*, trans. H. C. Mansfield and N. Tarcov, Chicago 1996, p. 209; idem, *The Chief Works and Others*, trans. A. Gilbert, Durham 1965, I, pp. 278, 419; III, p. 1232.
16. ראה E. A. Blackall, *The Emergence of German as a Literary Language, 1700-1775*, Cambridge 1959, pp. 4-5. בלאקול מביא את סברתו של לייבניץ בדבר פריחתה של הלשון בעת פריחה לאומית.
17. י"ל בן זאב, מבוא אל מקראי קדש, וינה 1810, הקדמה כללית, סעיף ב. וראה "סגולות המליצה" שם, בהקדמה השנייה לנביאים ראשונים, דף כד, עמ' ב - דף כו, עמ' א. בן זאב עסק במקרא באופן ביקורתי ומתוך גישה מסווגת ומנתחת. במבואו למקרא כלל מלבד ניתוח היסטורי, תרבותי וענייני גם ניתוח ספרותי שבו בחן את הפואטיקה של השירה המקראית כמו הייתה זו ספרות לכל דבר.

ורבו דוברי צחות" (שם, עמ' 17-18). אין כל ספק כי בן זאב ראה בתקופה אחרונה זו, ובעיקר בפעילותם של משכילי ברלין תחת הנהגתם של מנדלסון ושל ויזל, את חידושה של השפה העברית ואת תקופת הזוהר של יצירתה.

דיונו של בן זאב בתקופה האחרונה, תקופה שבה השתתף בעצמו באופן פעיל בתהליך החייאתה של השפה העברית, חדל להיות היסטורי והופך לתיודי. בן זאב ער לשינוי שחל במעמדה של הלשון העברית בשלהי המאה השמונה-עשרה ובתחילת המאה התשע-עשרה, וסיכומו מציין כנראה את קו פרשת המים לסופה של תחיית השפה וספרותה בהשכלת ברלין. דבריו על המהפך התרבותי נשמעים כקינה על העבר הקרוב שאינו עוד וכהבעת יאוש נוכח ההווה:

אך כאשר מת משה עבד האלהים מעשיו עמו מתו. ומדי כבה נר איש האלהים כבו גחלי חשק הלמוד ורשפי שלהבת תשוקת הלשון עממו. המאסף נאסף וחברתו נפוצה] ופנה הדר הלשון. זה עשרים] שנה מאז נאסף הצדיק ועד עתה, והנה ירדה השפה עשר עלות ממעלות אשר עלתה בימי חייו [של מנדלסון]. כי אשר ידעו לשונה לא ילמדו בספרים] [והקוראים] בספריה לא ידעו לשונה. ולא נשאר מכל ההמון כי אם ההתאמצו[ות] בלמוד שאר הלשונות, ושפת עברית כעוטיה על עדרי חבריה [שם, עמ' 18].¹⁹

הפריודיזציה של בן זאב נראית כהערכה היסטורית שקולה, אף כי מוכתבת על ידי שיקולים לשוניים, מנקודת מבטו של סופר משכיל, הקושר את הלשון העברית עם ספרותה לאורך כל הדורות ורואה בראשית ההשכלה העברית את ראשית התקופה החדשה – תקופת התחייה של הלשון ושל הספרות. על פי תפיסתו לא חדלה היצירה העברית גם בגלות חרף הנטייה אל לשונות אחרות וחרף העיסוק בהלכה. כמשכילים אחרים היה יחסו למורשת השירה והפיוט מעוצב על פי תאוריית השירה החדשה של ההשכלה. תקופת הפריחה של השפה בראשית תקופת ההשכלה נראתה לבן זאב גם כפריחת הידע והמוסר, ואילו סיכומו על מצבה של השפה בזמנו כבר חורג, כאמור, מגדר הערכה היסטורית, והוא למעשה עדות בן הזמן, המקונן כדוגמת עמיתו יצחק אייכל ושלום הכהן על הידרדרות העברית בסוף ימיה של השכלת ברלין.²⁰

19. עורך "בכורי העתים", שלום הכהן, נדרש לביטוי דומה בשיר הפותח את הגיליון הראשון של כתב העת (תקפ"א) והמופיע גם ב"בשורת מאספים חדשים" (מנשר בלתי ידוע שבישר את הופעתו של "המאסף" המחודש בידי שלום הכהן. במנשר זה אני דן במאמר נפרד שיתפרסם בקרוב ב"דפים למחקר בספרות"): "על מחברת בכורי העתים: עתים לכל חפץ תחת הרקיע/ עת יעלה שיאו עד לעב יגיע/ ועת עשר מעלות אחרנית נסגו".

20. הכוונה למכתבו הידוע של יצחק אייכל לשלום הכהן. ראה פלאי, דור המאספים, עמ' 184.

(שם, שם). כמשכילים אחרים מצא בהם בן זאב הד לתפיסת השירה של ההשכלה עצמה, אשר דרשה שפה שגיאה ונמלצת הנדרשת לרומם את נפש הקורא ולהשפיע עליה, ועל כן קיבלם. שירת ספרד הביאה לדעתו לתחיית הלשון, והוא קבע כי "בזמן ההוא היה לידה שניה ללשון, כי לולי הם, מי יודע אם נשאר עוד שריד ופליט ממנה לעת כזאת" (שם, שם). מעניין שבן זאב כלל בחטיבה זו את הרמב"ם, אף שכתבתו לא הייתה יוצרת או פיוטית – כנראה משום סגנונו ומפעלו הפילוסופי וההלכתי ויותר מכך משום השפעתו הרבה על המשכילים.¹⁸ התקופה החמישית, "מגרוש ספרד עד ארבעים] שנה קרוב לזמנינו", מכונה בפי בן זאב "שלש מאות שנו[ת] האפילה], ללשון ולמדע[ים]" (שם, שם). היצירה היהודית התרכזה אז להערכתו בפלפולים, בסברות ובדיונים ארוכים בהלכה. את התפיסה הזו אימצו גם סופרים אחרים שעסקו בפריודיזציה של מורשת הספרות. המצאת הדפוס הקלה על הפצת ספרים, וחיבורים רבים שלא היו ראויים להידפס לדעת בן זאב אור (שם, עמ' 17). במערכת תרבותית זו – שבה הספרות הייתה מאופיינת בערבוב לשונות ובגיבוב פסוקים, החינוך היהודי הידרדר ולימוד המקרא הגיע לשפל – הייתה הלשון העברית הקרבן העיקרי, וכך "אבדו מהם משפט הלשון ותורת המליצה" (שם, שם). ואף על פי כן מוצא בן זאב בסוף תקופה זו מחברים אחדים שהוא מעריך אותם, והם המדקדק והבלשן אליהו בחור (בן המאות החמש-עשרה והשש-עשרה) והמדקדק שלמה זלמן הענא, שחיבר את "ספר יסוד הניקוד" (אמסטרדם 1730).

התקופה השישית נפתחה בראשית תקופת ההשכלה. תקופה זו, שהיא הקצרה מכולן, נמשכה ארבעים-חמישים שנה – מאז הופעת מנדלסון, "נר דורנו", ועד היום הזה – והיא נבדלת מן התקופות האחרות בשינויים שאירעו במהלכה ללשון (שם, עמ' 17-18). הערכתו של בן זאב חשובה משום שהוא היה מקורב למשכילים הראשונים והיה בין סופרי "המאסף", ולא זו בלבד אלא שהייתה בהערכתו ראייה מקורית של מנדלסון. לפי הבחנתו הייתה תרומתו החשובה של מנדלסון לעם היהודי בהרמת "קרן הלשון" דווקא, וספריו השפיעו על רבים "להבר שפתם בלמוד הלשון והמליצה" (שם, עמ' 17). ההיבט הלשוני של ההשכלה הביא את בן זאב להביע את הערכתו גם לוויזל, "החכם המליץ המפאר [...] אשר הפיץ אור יקרות ותפארת הלשון והמליצה הרים ונשא בספריו היקרים, ושיריו המסלאים מפז". תרומתו החשובה של ויזל לתחיית הלשון העברית באה לידי ביטוי בחיבורו בנושאי הלשון העברית ובשירתו. נוספו לשניהם גם פעילי "דור המאספים", הם עורכי "המאסף" וסופריו, "אשר בחברתם [...] ימלא בית ישראל כלה אורה. והמשכילים הזהירו כזהר הרקיע ויפוצו המדעים וירחיבו את הלשון

18. על השפעת הרמב"ם בהשכלה ראה פלאי, דור המאספים, עמ' 165, ומראי המקום בהערה 37 שם.

בעקבות בן זאב ניסו גם סופרי ההשכלה האחרים את כוחם בפריודיזציה של הלשון, של הספרות ושל ההיסטוריה היהודית. שלום הכהן, שהיה העורך האחרון של "המאסף" והעורך הראשון של "בכורי העתים", הציע חלוקה פריודית משלו ללשון ולספרות, שאף היה בה חידוש מעניין,²¹ ואחריו באו גם יצחק בר לוינזון (ריב"ל), שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) וכמובן נחמן קרוכמל (רנ"ק).²² ועל כך במקום אחר.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אוצר השרשים = י"ל בן זאב, אוצר השרשים [...], וינה תקס"ז
 פלאי, דור המאספים = מ' פלאי, דור המאספים בשחר ההשכלה, ישראל תשס"א
 תלמוד לשון עברי = י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי, וינה 1827 [ברעסלא תקנ"ו]

מיכאל ריזיק

הנשר הגדול בפארו

הסונט לכבודו של נאפוליאון מאת ר' משה שבתי באר עם פירוש המחבר

משה שבתי בן מנחם רפאל חיים באר מפיסארו, בעל פירוש "לב אבות" לפרקי אבות (דפוס ליוורנו תקפ"ד [1824]), חיבר בשנת 1809 סונט לכבוד נאפוליאון בונפרט ששמו "גדול ורב ורם נאפוליאון". הסונט נדפס בפיזה על גבי דף גדול, מעין שלט, ונראה שהוא היה מיועד להדבקה על קירות הבית לשם מתן הלל ושבח לקיסר (אולי בימי חג או לרגל אירועים מיוחדים). על קיומו של הדף נודע לי הודות ליהודי מלומד מנפולי, ברוך לוציאנו טלייקוצו, שבמשפחתו נשמר עותק של הדף, וכאן המקום להודות לו על כך מקרב לב. אחר כך מצאתי בספרייה הלאומית בירושלים עותק אחר, שנדפס באותה שנה ובאותו בית דפוס אך נבדל בכמה פרטים מעותקו של טלייקוצו. ההבדלים מעטים ובלתי מהותיים, אך הם מעידים כנראה על קיומן של שתי הדפסות, ונראה שהעותק של הספרייה הלאומית הודפס מאוחר יותר עם מעט תיקונים (בכמה מקומות הבאתי את גרסתו בהערות, בסימון ס"ל). הסונט מלווה בקטעים נוספים בעברית ובאיטלקית. כל הטקסטים העבריים, כולל הסונט עצמו, מהווים פסיפס של פסוקי תנ"ך. היוצאים מן הכלל היחידים הם שמו של נאפוליאון ותואריו, שאף הם פורשו במקומות רבים כמילים עבריות שונות, ושמות מקומות כמו **איטליא**, **(אי)נגילטירא ולונדרא**. בזה ממשיך החיבור את המנייריזם, המאפיין את השירה העברית באיטליה במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה (המשך הברוק, או הברוק העברי בעיצומו), אך מאידך גיסא הנטייה לטהרנות מסוג זה אופיינית לתחילתה של תקופת ההשכלה דווקא, ואין זה המקום לדון ביחס בין שתי התופעות. בכמה קטעים מצוינים מראי המקום במקרא, ובמקומות אחדים ניתן תרגום לטיני לפסוקים.

אלו הם הקטעים לפי סדרם בדף: (1) כותרת כללית בראש הדף, המלווה בתרגום לטיני של קטעי הפסוקים המצוטטים; (2) שתי מילים: **פאר ונשר**, הכתובות תחת הכותרת ומעוטרות בציורים ובפסוקים; (3) קטע בפרוזה המתאר את "הנשר הגדול". הקטע ממוקם בצד הימני של הדף, ולשמאלו מובאים מראי מקום לחלק מן הפסוקים בליווי תרגום לטיני; (4) קטע איטלקי קצר, בן שלוש שורות, שבו מצהיר המחבר כי הוא מתכוון להשתמש בסוגים שונים של משחקי מילים ורמזים כדי לשבח ולקלס את Genio Immortale (הגאון הנצחי); (5) קטע בפרוזה מחורזת, שבו מבטיח המחבר לכתוב שיר לכבוד נאפוליאון ולהלביש בושת את אויביו, ומשמיע דברי שבח לאשתו של נאפוליאון ולמשפחתו; (6) קטע בפרוזה

על מכתבו של שלום הכהן לאייכל ועל תשובתו גדושת הייאוש של אייכל ראה שלום הכהן, כתב ישר, וינה 1820, עמ' 95-96 (נדפס גם בספרו של מאיר הלוי לטריס, ספר מכתבי עברית, וינה 1868, עמ' 136-137).

21. על הפריודיזציה במשנתו של שלום הכהן ראה במאמרי העתיד להתפרסם ב"דפים למחקר בספרות" (ראה הערה 19 לעיל).

22. ראה הערה 13 לעיל. ריב"ל פרסם את תאוריית הפריודיזציה שלו בתעודה בישראל, וילנה תקפ"ח [דפוס צילום: ירושלים תשל"ז].